

METAFONIJA, APOFONIJA IR NEOAPOFONIJA

Lietuvių kalba yra išlaikiusi gana aiškų ide. balsių kaitos sistemos vaizdą, ir dėl to istoriškai aprašant dabartinį šaknies balsių kaitaliojimąsi bendrašakniuose žodžiuose ir to paties žodžio formose, palyginti nesunku atpažinti du paveldėto balsių kaitos modelio tipus— kokybinę ir kiekybinę kaitą. Galinčių dėsningai kaitaliojis šaknies balsių kokybės bei kiekybės pirmąsį santykį, suprantama, gerokai pakeitė lietuvių kalbos vokalizmo raida, todėl norint skirti senąją (paveldėtą) ir vėlesnę kokybinę bei kiekybinę dabartinės lietuvių kalbos balsių kaitą, patogiausia vartoti terminus metafonijs (istorinė kokybinė kaita) ir apofonijs (istorinė kiekybinė kaita)¹.

Aprašant bet kurio balsių kaitos tipo (metafonijos ar apofonijos) funkcionavimą kalboje, negalima išleisti iš akių ir vokalizmo alternacijų reguliarumo tam tikrose morfologinėse opozicijose, kurioms tos alternacijos teikia papildomą fonologinę charakteristiką. Šito reikalauja ne tik balsių kaitos, kaip morfonologinio reiškinių, traktavimas, bet ir tai, kad be alternacijų reguliarumo ištyrimo neįmanoma išsiaiškinti visos balsių kaitos sistemos istorijos ir bent apytiksliai sugrupuoti alternacijas pagal jų santykinę chronologiją.

Paveldėtąją kokybinę ide. balsių kaitą (metafonijs) dabartinėje lietuvių kalboje laikytinas *e* ir *a* (resp. *ei:ai*, *eR:aR*) kaitaliojimas bendrašakniuose žodžiuose (lie. *e:a* < ide. **ē*:**ǫ*), pvz., *kvėpti*, *kvėpia:kvėpas*, *nėsti:naštà*, *sėgti:sagà*, *vėžti:vėžis*, *pavažà*; *kentėti*, *keñčia:kančià*, *keřpa:karpýti*, *melsti(s):maldà*, *tėmti:tamsà*, *keisti:kaità*, *lėisti:láidyti* ir t. t. Tam pačiam tipui skirtinas gana retas *é:uo* kaitaliojimas, randamas daugiausia žodžiuose, kurių etimologinis ir semantinis ryšys dabar jau susilpnėjęs ar net visai nutrūkęs, kalbančiųjų nebesuvokiamas, pvz., *ėsti:úodas*, *plėsti:plúostas*, *rėžti:rúožas*, *rúožtas*, *sėsti:súodys*, *súodžiai*, *slėgti:slúogas*².

¹ Tokia reikšmė šiuos terminus vartoja T. Burrowas, plg. Барроу Т. Санскрит. — М., 1976, с. 103—107.

² Kaita *é:uo* suponuoja baltų epochos balsių opoziciją **ē* : **ǫ* (< ide. **ē* : **ǫ*) ir randama tik baltų arba tik baltų—slavų kalbose, todėl vargu ar ji yra tokio pat senumo, kaip **ē* : **ǫ*, žr. Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. — V., 1970, p. 19—21.

Išskyrus *é:uo* kaitą, kitos paveldėtosios metafonijos alternacijos (*e:a*, *ei:ai*/*ie:ai*, *eR:aR*) dabartinėje lietuvių kalboje gana reguliariai reprezentuojamos tam tikruose žodžių darybos tipuose³ ir yra būdingos tai jų vedinių daliai, kurių pamatiniai kamienai dėl savo fonologinės sandaros negali nepakitę jungtis su tam tikrais darybos afiksais⁴. Vardažodžių daryboje metafonija būdinga didokam galūnių vedinių⁵ skaičiui, kurių pamatinio kamieno *e*, darant išvestinį žodį, dėl-ningai pakeičiamas *a* (resp. *ei:ai*/*ie:ai*, *eR:aR*), pvz., *atmèsti:atmatà*, *įkeįsti:įkaitas*, *išdègti:išdaga*, *neprisireñgti:neprieranga*, *pagélbèti:pagálba*, *smeįgti:smaįgas*, *sér-gèti:sárgas*, *užsigeįsti:užgaidas* ir t.t. Veiksmažodžių daryboje metafonija *e:a*, *ei:ai*/*ie:ai*, *eR:aR* reguliariausiai charakterizuoja dažninius veiksmažodžius su priesaga *-yti*⁶, pvz.: *bèsti:badýti*, *deñgti:dangstýti*, *dłegti:dáigstyti*, *reñti:ramstyti*, *grièbti,greįbti:graibýti,graibstýti*, *kreįpti:kraipýti* ir t.t. Kiek rečiau tokią pat balsių kaitą turi su kitomis priesagomis padaryti veiksmažodžiai⁷, pvz.: *keįkti:kan-kinti*, *siekti:saikinti,saikdinti*, *veįsti:vaisinti (-inti)*; *dègti:dagióti, siekti:sáikioti* „prisiekinėti“, *keįsti:kaįtalioti, sémti:sámsčioti, žeřgti:žařgalioti (-oti)*; *vèsti:va-dúoti, vèžti:važiúoti (-uoti)*; *meįsti:maldáuti, sténgtis:stangáuti, geįsti:gáidauti*⁸ „labai norėti, geisti“ (*-auti*).

Kiekybinė ide. balsių kaita (apofonija) aprašoma, laikantis trijų balsių kaitos laipsnių schemos. Sekant indų gramatikos tradicija, indoeuropeistikoje skiriami pamatinis, silpnasis, arba nulinis, ir pailgintasis laipsniai⁹. Balsių kaitalio-

³ Dabartinės lietuvių kalbos žodžių darybos tipai ir juose randamos šaknies balsių alternacijos aprašyti „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (t. 1.—V., 1965; t. 2—V., 1971). Jos duomenimis daugiausia remiamasi, konstatuojant metafoninių ir apofoninių alternacijų reguliarumą žodžių darybos opozicijose.

⁴ Urbutis V. Žodžių darybos teorija. — V., 1978, p. 222—231.

⁵ Pasitaiko ir priesagų vedinių su kokybine šaknies balsių kaita, pvz., *narūnas, -é (:nérti)*, *palaidūnas, -é (:pa(si)lėįsti)*, tačiau apskritai balsių kaita (ir kokybinė, ir kiekybinė) priesagų vediniams vardažodžių daryboje ne tokia būdinga.

⁶ Apie veiksmažodžių darybinių morfemų variantus žr. Jakaitienė E. Dėl lietuvių kalbos veiksmažodžių priesagų. — Baltistica, 1970, t. 6(2).

⁷ Dabartinės lietuvių kalbos veiksmažodžiai gali būti daromi su devyniomis priesaginėmis morfemomis, žr. Jakaitienė E. Veiksmažodžių daryba (priesagų vediniai). — V., 1973, p. 5. Su visomis (išskyrus tik *-inėti*) padaryti veiksmažodžiai gali turėti kokybinę ar kiekybinę šaknies balsių kaitą. Metafoninės alternacijos *e : a*, *ei : ai*/*ie : ai*, *eR : aR* dažniau randamos penkių priesagų (*-yti, -inti, -oti, -uoti, -auti*) vediniuose.

⁸ Čia dar yra ir metatonija (šaknies priegaidžių kaita), plg. *geidáuti* (be balsių kaitos ir be metatonijos). Kadangi į metatoniją, kaip ir į šaknies balsių kaitą, žiūrima ne kaip į žodžių darybos priemonę, bet kaip į papildomą atskirų vedinių fonologinę charakteristiką (Urbutis V. Op. cit., p. 233), pravartu būtų specialiai patyrinėti, kada būtent šaknies balsių kaita ir metatonija charakterizuoja tą patį vedinį.

⁹ Indų gramatikoje pamatinis ir pailgintasis laipsniai vadinami atitinkamai *guna* ir *vřddhi*, o silpnasis (nulinis) specialaus pavadinimo neturi.

jimosi dėsniumams aiškinti išeities taškas yra pamatinis laipsnis: apibūdinant žodžių kaitomųjų formų arba pamatinio žodžio ir vedinio santykį, žiūrima, ar šaknies balsis (resp. dvibalsis) yra „susilpnėjęs“ (t.y. redukuotas, arba visai išnykęs), ar „sustiprėjęs“ (pailgintas), pvz., konstatuojama, kad tam tikros šaknies struktūros tranzityviųjų ir intranzityviųjų veiksmažodžių opozicijai būdingas pamatinio ir silpnojo laipsnio kaitaliojimas: *keisti:kisti (ei:i)*, *smaukti:smukti (au:u)*, *leikti:liikti (en:in < ide.*en:*ŋ)*.

Pagal šią schemą silpnąjį balsių kaitos laipsnį dabartinėje lietuvių kalboje genetiškai atitinka: a) dvibalsio kaitaliojimas su trumpuoju balsiu: *kisti:keisti*, *lipti:liėptas*, *rišti:ráišioti (i:ei,ie,ai)*, *dūžti:daūžti*, *gulėti, gūli:guōlis (u:au,uo)*, b) mišriųjų dvigarsių *al,ar,am,an; el,er,em,en* kaitaliojimas su *il,ir,im,in* (rečiau su *ul,ur,um,un*), kilusiais iš ide. *l,*r,*m,*n: *skalbti: priskulbtas*, *užmiřšti:užmaršūs, -i,užuomarša*, *telpa:tilpo*, *gerklė:gurkllys*, *meřkti:miřkti*, *keřša:kiřšo*, *žeņgti:žiņgsnis* ir t.t.¹⁰

Pailgintąjį balsių kaitos laipsnį dabartinėje lietuvių kalboje atitinka trumpųjų balsių *a,e,i,u* kaitaliojimas su ilgaisiais *o (< *ā)*, *ė (< *ē)*, *y*, *ū*¹¹, pvz.: *prąsti:prōtas*, *gėrti, gėria:gėrė*, *kėpti:kėpis*, *rišti:ryšys*, *ryšulys*, *mūšti:mūšis* ir t.t.

Paveldėtosios apofonijos alternacijų įvairovė dabartinėje lietuvių kalboje¹² daug didesnė negu metafonijos, be to, apofonija būdinga ne tik žodžių darybai, bet ir žodžių (daugiausia veiksmažodžių) kaitymui. Apofoninės alternacijos gana reguliarios tam tikrose žodžių darybos bei kaitybės opozicijose ir, panašiai kaip metafonija žodžių daryboje, suteikia toms opozicijoms papildomą fonologinę charakteristiką¹³.

Dabartinės lietuvių kalbos intranzityviųjų ir tranzityviųjų veiksmažodžių opoziciją sąlygiškai galima skirti žodžių darybos sferai, nes tam tikros šaknies struktūros intranzityviųjų veiksmažodžių „silpnasis“ vokalizmas bendrašak-

¹⁰ Alternacijos *ai, ei, ie : i*, *au, uo : u*, *aR, eR : iR(uR)* yra skirtingos kokybės balsių kaita ir tik genetiškai atitinka pamatinio bei silpnojo laipsnio apofoninį santykį. Antra vertus, alternacijose *ai, ei, ie : i*, *au : uo : u* sinchroniškai galima būtų įžvelgti tam tikrą kiekybės skirtumą, jei laikomės požiūrio, kad dvibalsio ir ilgojo balsio kiekybė yra tokia pat.

¹¹ Alternacijų *a : o*, *e : ė*, *i : y*, *u : ū* aiškia ide. *vřddhi* tąsa laikyti negalima, žr. Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. — Oslo, 1968, p. 122—123. Didelis šių alternacijų dažnumas žodžių daryboje ir kaityboje „nicht nur in der ieur. Dehnstufe wurzelt, sondern auch innerhalb des Baltoslav. eine Quelle hat“ (op. cit. p. 123). Antra vertus, alternacijas *a : o*, *e : ė* sinchroniškai turėtume laikyti skirtingos kokybės balsių kaita.

¹² Ne visos istorinės alternacijos išlaikė pirmąjį savo statusą: dėl vokalizmo sistemos kitimo vienos virto kokybine kaita, plg. 10 išnašą, kitos — miřriąja, t. y. tokia, kai alternantai yra nevienodos kokybės ir kiekybės, plg. *a : o*, *e : ė* — *māžas : māžmožis*, *plākti : plōkis*, *gėrti, gėria : gėrė, gėris, gėralas, peřti, pėria : pėrė*, *trėškia : trėškė* ir t. t.

¹³ Išvardyti visas žodžių daryboje ir kaityboje pasitaikančias apofonines alternacijas nėra šio straipsnio tikslas, todėl toliau apsiribojama keliais būdingiausiais pavyzdžiais.

niuose tranzityviuosiuose veiksmažodžiuose dėsningai pakeičiamas pamatinį laipsnį atitinkančiu vokalizmu, pvz., *dūžti:daūžti, glūsti:glaušti, kilti:kélti, kisti:keīsti, liūkti:leūkti, mišti:miēšti, rīgzti:rēgzti*¹⁴, *smīgti:smeīgti* ir t.t.¹⁵ Taigi priklausomai nuo šaknies fonologinės sandaros, intranzityviųjų ir tranzityviųjų veiksmažodžių atitinkamą dalį (ji gana didelė) reguliariai charakterizuoja paveldėtoji balsių kaita, o čia randamos alternacijos *i:ai,ei,ie, u:au, iR:eR* genetiškai atitinka silpnojo ir pamatinio laipsnio kaitaliojimąsi.

Didesnis ar mažesnis balsių kaitos reguliarumas būdingas ir kitiems lietuvių kalbos žodžių darybos tipams, pvz., išvestiniuose veiksmažodžiuose su priesaga *-inti: brīnkti:brankīnti, līpti:laipīnti, laipdīnti, miŗšti:marŗšinti, miŗti:maitīnti* – kirčiuotos priesagos *-inti* vediniams būdingas pamatinis balsių kaitos laipsnis, o šakninio kirčiavimo tos pačios priesagos vediniams, atvirksčiai, pailgintasis laipsnis, plg. *miŗti:maitīnti* (kirčiuota priesaga) ir *glūsti:glūdinti* „eiti prisiglaudus“, *likti:lūkinti, vėžti:vėžinti* (nekirčiuota priesaga).

Vardažodžių daryboje apofonija būdinga tam tikros šaknies struktūros galūnių vediniams (dažniausiai pamatinio kamieno ir vedinio šaknies balsiams būdinga pamatinio ir pailgintojo laipsnio kaita¹⁶), pvz., *kiŗti:kỹŗis, riŗti:ryŗŗis, pigū̀s:pỹgis, sumīgti:sq̄mygis* „sumigimas, visų miegojimo laikas“, *skriŗti:skriŗdis, stiŗgti:stỹgius (i:y), muŗti:mūŗà,mūŗis, pa(si)sūkti:pósūkis, užtrūkti:uŗtrūkis (u:ū); gēras:gēris, tekēti,tēka:tēkmē (e:ē), atŗālti:atŗolỹs, māl̄ti:mōl̄ė, platus:plōtis (a:o).*

Dabartinės lietuvių kalbos vardažodžių kaitomosioms formoms jokia šaknies balsių kaita nebūdinga, užtat tam tikrų struktūrinių tipų pirminių veiksmažodžių pagrindinėse formose ji gana reguliari. Šaknies balsių skirtumas čia pirmiausia būdingas esamojo ir būtojo laiko kamienų opozicijai, bendraties kamieno balsis vienu veiksmažodžių sutampa su esamojo laiko kamieno balsiu, kitų – su būtojo.

¹⁴ Dėl *rīgzti : rēgzti* plačiau žr. Skardžius P. Analoginė balsių kaita. – APh V 59–65.

¹⁵ To paties tipo laikytina ir miŗrioji kaita *i : e(ē) : driŗti : drēŗia, drēŗti, plīsti : plēŗia, plēŗti, tikŗti : tēŗkia, tēŗti* (tranzityviojo veiksmažodžio bendratyje balsis galėjo pailgėti dėl analogijos su būtojo laiko kamieniu). Funkcijos požiūriu čia taip pat šliejasi ir ilgųjų balsių alternacijos su divalsiais ar kitos kokybės ilgaisiais balsiais; *dỹgti : dlegti, kriŗpti : kreīpti, lūŗti : lāuŗti, plỹŗti : plēŗti*, tačiau silpnojo ir pamatinio laipsnio kaitaliojimąsi čia vargu galima įžiūrėti, nes intranzityvieji veiksmažodžiai nuo seno galėjo turėti ir ilgąjį, ir trumpąjį šaknies balsį – tą rodo skirtingi jų esamojo laiko kamieniai (su nosiniu intarpu ir su priesaga *-st-*), plg. *kīsti, kiŗta; dỹgti, dỹgsta*. Antra vertus, neabejotina kaitų *kīsti : keīsti* ir *dỹgti : dlegti* funkcinė giminystė gali lemti ir jų formos supanašėjimą, plg. dubletus *driŗti | drỹkti : driēŗti, skīsti | skỹsti : skīesti*, arba dar ir tokį šaknies balsių santykį, kaip *lỹti, liŗo : liēti*.

¹⁶ Rečiau randamas kitoks pamatinio ir išvestinio žodžio šaknies balsių santykis, plg. *siēti : sijà, sprīgti : sprīgis, sprīgtas, ūliāuŗti : ūliūŗas* ir pan.

Reguliari šaknies balsių kaita būdinga nedidelei šių veiksmažodžių grupei: *kĩm̃šti, kĩr̃pti, kĩr̃sti, krĩm̃sti, l̃įsti, pĩr̃kti, pĩr̃šti, rĩñkti, sĩr̃gti, slĩñkti, trĩñkti, tĩlp-ti, vĩl̃kti*. Jų esamojo laiko kamienas turi mišriuosius dvigarsius *el,er,em,en*, kurie būtojo laiko ir bendraties kamieniuose dėsningai „pakeičiami“ *il,ir,im,in* („susilpninami“), pvz., *kẽm̃ša:kĩm̃šo,kĩm̃šti, kẽr̃pa:kĩr̃po, rẽñka:rĩñko, vẽl̃ka:vĩl̃ko*. Toks pat pagrindinių formų šaknies vokalizmo santykis yra ir šių „netaisyklinių“ veiksmažodžių: *g̃ėna:g̃iñė,gĩñti, m̃ėl̃žia:m̃il̃žo,m̃il̃žti, m̃ėna:m̃iñė,mĩñti, ṽėr-da:ṽir̃ė,ṽir̃ti, ṽėja:ṽĩjo,ṽyti*.

Daug gausesnei esamojo laiko *ia-* (rečiau *a-, na-*) kamieno ir būtojo laiko *ė-* kamieno opozicijos daliai būdingas reguliarus pamatinio ir pailgintojo laipsnio kaitaliojimas. Apofonija čia randama šiais atvejais:

a) kai veiksmažodžio šaknyje yra mišrusis dvigarsis, esamojo laiko *ia-* kamienas turi trumpąjį balsį, o būtojo laiko – atitinkamą ilgąjį, pvz., *bẽr̃ti,bẽria:bẽr̃r̃ė, d̃um̃ti, d̃um̃ia:d̃um̃ė, ir̃ti,ir̃ia:ỹr̃ė, k̃arti,k̃aria:k̃or̃ė, vĩlti,vĩlia:ṽyl̃ė* ir t.t. Panašus apofoninis santykis yra ir šių veiksmažodžių pagrindinėse formose: *gĩnti,gĩna:g̃yñė, pĩnti,pĩna:p̃yñė* ir t.t.;

b) kai veiksmažodžio šaknyje yra balsiai *e,a* (rečiau *-u*) ir šaknis baigiasi sprogtamuoju priebalsiu, esamojo laiko *ia-* kamienas turi trumpąjį balsį, būtojo laiko kamienas ir bendratis – ilgąjį, pvz., *dr̃ėbia:dr̃ėb̃ė,dr̃ėbti, pl̃ėčia:pl̃ėt̃ė, pl̃ėsti, p̃ūčia:p̃ūt̃ė,p̃ūsti, t̃ūpia:t̃ūp̃ė,t̃ūpti, ṽāgia:ṽōg̃ė,ṽōgti* ir t.t.;

c) kai veiksmažodžio šaknyje yra dvibalsis *au*, esamojo laiko *na-* kamienas ir bendratis jį išlaiko, būtojo laiko formose yra balsis *o*, pvz., *blĩauti, blĩauna:blĩoṽė, r̃auti, r̃auna:r̃oṽė, š̃auti, š̃auna:š̃oṽė* ir t.t.

Taigi veiksmažodžio esamojo ir būtojo laiko paradigmos dažnesnis pamatinio ir pailgintojo laipsnio apofoninis santykis. Šio tipo apofonijos produktyvumą gana didelėje esamojo ir būtojo laiko kamienų opozicijos dalyje lėmė šaknies fonologinė sandara¹⁷.

Dėl tos pačios priežasties tam tikroje infiksinių veiksmažodžių paradigmos dalyje susiklostė reguliari *i:y, u:ū* kaita, formaliai atitinkanti pamatinio ir pailgintojo laipsnio apofoninį santykį. Ši kaita būdinga tiems infiksiniams veiksmažodžiams, kurių šaknies fonologinės sandaros ypatybės neleido išlikti nosiniam intarpui tarp trumpojo balsio ir priebalsių *l,r,j,v* (ir *s,š,ž*); jam išnykus, esamojo laiko šaknies balsis pailgėjo, pvz., *b̃yra* (< **binra*), *k̃yla* (< **kinla*), *kĩūra* (< **kiunra*), *l̃yja* (< **linja*?), *ž̃ūva* (< **žunva*?) ir t.t., plg. dar *š̃āla* (< **šanla*). Taigi ilgojo ir trumpojo balsio kaitaliojimas infiksinių veiksmažodžių esamojo ir būtojo laiko kamieniuose (*b̃yra:b̃iro, k̃yla:k̃ilo,kĩūra:kĩuro*), be abejonės, yra vėliau mor-

¹⁷ Apie balsių kaitos vaidmenį klostantis pirminių veiksmažodžių esamojo ir būtojo laiko kamienų opozicijai plačiau žr. Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – V., 1968, p. 304–365.

fologizuotas negu *dūmia:dūmė* ar *pila:pylė*, tačiau sinchroniškai *būra:biro* tipo apofonija nuo pastarųjų niekuo nebesiskiria: kaitaliojasi ilgasis ir trumpasis balsis, ir ta jų kaita esamojo bei būtojo laiko kamienams suteikia papildomą fonologinę charakteristiką; skirtumas tik toks, kad ilgąjį balsį turi ne būtojo, o esamojo laiko kamienas. Analogiškai galima interpretuoti ir ne tokią dažną ilgojo bei trumpojo balsio kaitą šiuose veiksmožodžiuose: *glūšta:glūšo,glūšti, sūsta:sūso, sūsti, tūžta:tūžo, tūžti* (jų esamojo laiko formos, be priesagos *-st-*, turėjo ir nosinį intarpą, kurio išnykimą lėmė padėtis prieš *s, š, ž*). Formaliai sutapusios su senesne *dūmia:dūmė* tipo kaita ir pradėtos sieti su esamojo bei būtojo laiko kamienų opozicija apskritai, t.y. morfologizuotos, chronologiškai naujesnės *būra:biro, glūšta:glūšo* tipo alternacijos dabar įeina į balsių kaitos sistemą (į jas derėtų žiūrėti kaip į pamatinio ir pailgintojo laipsnio apofoninio santykio atnaujinimą, kurį sąlygojo kalbos fonologinis modelis ir kuris liudija apofonijos aktualumą šioje opozicijoje).

Aprašant balsių kaitos sistemą, būtina atsižvelgti į ją sudarančių alternacijų santykinę chronologiją, nes aiškus ne vienu metu susidariusių kaitų skyrimas leidžia pamatyti, kaip paveldėtos balsių kaitos tipai, priklausydami nuo vokalizmo raidos ir kalbos fonologinio modelio ypatybių, modifikuojami arba atnaujinami, aktualizuojami morfologiškai. Štai dabartinės lietuvių kalbos balsių kaitos sistemoje šalia paveldėtos kokybinės kaitos (metafoninių alternacijų *e:a, ei:ai/ie:ai, eR:aR*, plg. *bėsti:badyti, kreipti:kraipyti, bešti:barstyti*) egzistuoja ir naujesnė *ė:uo, é:o, o:uo*, plg. *sėsti:suodys,suodžiai, sėsti,sėdėti:sodinti, duoti:dosnūs, -i*, taip pat tokia, kuri genetiškai sietina su pamatinio ir silpnojo laipsnio santykiu, plg. *keisti:kisti, keičša:kičšo, leñkti:liñkti* (ide. **l, *r, *m, *n* > lie. *il, ir, im, in/ul, ur, um, un*). Ir atvirkščiai, su kiekybine kaita genetiškai siejamos alternacijos *e:ė, a:o* dėl **ē, *ā* pakitimo įgijo kokybinės kaitos ypatybių ir sinchroniniu požiūriu laikytinos nebe „aiškia“ kiekybine, o greičiau mišriąja kaita (čia kaitaliojasi skirtingos kokybės balsiai). Taigi, atrodo, galima konstatuoti dabartinės lietuvių kalbos balsių sistemoje ryškėjant tokias tendencijas: a) senąją (paveldėtą) balsių kaitą linkstama įforminti kaip kokybinę (su ja sutapo pamatinio ir silpnojo laipsnio kaita **eR, oR:R > eR, aR:iR/uR*), taip pat alternacijos *e:i, a:i*, prie kokybinės kaitos artėja ir „mišrioji“ kaita *e:ė, a:o*; b) kiekybinė kaita (pirmiausia trumpųjų ir ilgųjų balsių, t.y. pamatinio ir pailgintojo laipsnio, kaitaliojimasis) atsinaujina ir reprezentuojama vėlesnėmis *kyla:kilo* tipo alternacijomis.

Patį balsių kaitos sistemos susidarymo procesą bendrais bruožais galima taip įsivaizduoti: fonetinės aplinkos sąlygojami vokalizmo pakitimai → jų fonologizacija → morfologizacija. Fonetinės alternacijos – tai kalbos fonologinio modelio sąlygojamos kaitos, pvz., *prašiaũ:prāšė* (*a:ā*), *žėmas:žėmė* (*ā:ē*) ir t.t. Bet kokia fonetinė alternacija – tai visada fonemų variantų kaitaliojimasis. Fonetinė

nės alternacijos fonologizuojamos, kada besikaitalioją balsiai yra ne fonemų variantai, o pagrindiniai jų reprezentantai (invariantai). Pradėtos sieti su tam tikromis morfologinėmis opozicijomis, t.y. fonologiškai jas charakterizuodamos, tokios kaitos tampa morfonologinėmis (istorinėmis, nebeprisklausomomis nuo fonetinės aplinkos). Štai kodėl į fonologines kaitas reikia žiūrėti kaip į pereinamąją grandį tarp fonetinių (priklausomų nuo aplinkos) ir morfonologinių (nuo aplinkos nepriklausomų) kaitų ir laikyti jas pagrindiniu morfonologinių kaitų susidarymo ir atsinaujinimo šaltiniu. Todėl aprašant balsių kaitos sistemą, fonologinių kaitų nederėtų palikti be dėmesio.

Fonologinių kaitų, turinčių potencialią morfologizuotis, dabartinėje lietuvių kalboje taip pat yra. Pirmiausiai tas pasakytina apie tokį trumpųjų ir pailgintų balsių *a, e* kaitaliojimąsi, kaip *dėgti:dėga, dėgė, plakti:plāka, plākė*, plg. dar *akti:ākinti, dėgti:dėginti* ir t.t.¹⁸ Nuosekliai turėtume pripažinti, kad *a:ā* resp. *e:ē* kaitą čia reprezentuoja skirtingų fonemų invariantai (lietuvių kalbos trumpieji ir ilgieji balsiai skiriasi kiekybe nepriklausomai nuo padėties po kirčiu, plg. *kišis:kyšis, kišiu:kyšiù, kišù:kyšiù* ir pan.). Antra vertus, jos galėtų būti siejamos ir su tam tikromis morfologinėmis opozicijomis: pvz., *dėgti:dėga, dėgė, plakti:plāka, plākė* būdingos dviskiemenių pirminių veiksmazodžių pagrindinėms formoms, turinčioms trumpą šaknį, besibaigiančią sprogstamuoju ar pučiamuoju priebalsiu; *akti:ākinti, dėgti:deginti* – šakninio kirčiavimo išvestiniams veiksmazodžiams su priesaga *-inti*. Turint galvoje, kad esamojo laiko *ja-* ir būtojo laiko *ė-* kamienų opozicijai būdinga paveldėtoji pamatinio ir pailgintojo laipsnio balsių kaita, matyt, galima įžiūrėti tam tikrą tipologinį panašumą tarp santykio *drėbti:drėbia:drėbė, kėlti:kėlia:kėlė* bei kiek vėliau dėl analogijos susidariusio *pilti:pila:pylė* iš vienos pusės ir *dėgti:dėga:dėgė* – iš kitos. Vadinasi, alternacijos *a:o, e:ė, i:y, u:ū* ir *a:ā, e:ē* būdingos iš esmės tam pačiam morfologinės opozicijos tipui, bet dėl skirtingų fonologinių ir morfoliginų sąlygų (šaknies struktūros ir pagrindinių formų kamienų skirtumai) vienos iš jų (*a:o, e:ė, i:y, u:ū*) buvo morfologizuotos, kitos (*a:ā, e:ē*) – ne. Laikydami fonologines alternacijas balsių kaitos atsinaujinimo šaltiniu bei turėdami galvoje kaitų *a:ā, e:ē* formos panašumą su *a:o, e:ė* ir ypač su *i:y, u:ū*, galėtume, atrodo, manyti, kad jos nuosekliai prietampa prie paveldėtosios apofonijos ir vadinti neoapofonija¹⁹.

¹⁸ Apie tokių kaitų tipologinį ryšį su morfologinėmis žr. Венцкute Р. И. Литовский аблаут (современное состояние и и.-е. модель): Автореф. канд. дис. — М., 1971, с. 16–27, plg. dar Venckutė R. Abliautas ir umliautas. — Kn.: Aktualiosios kalbotyros problemos (tezių rinkinys). V., 1979, p. 94–96.

¹⁹ Galbūt net tikėtina, kad fonologinės alternacijos *a:ā, e:ē*, susidariusios morfologizacijos sąlygomis, įsijungdamos į lietuvių kalbos balsių sistemą, natūraliai pakeistų paveldėtąsias apofonines kaitas *a:o, e:ė*, kurios dabar yra modifikuotos (igijusios kokybinės kaitos ypatybių).

Pagal santykinę chronologiją sugrupavus visas dabartinės lietuvių kalbos balsių alternacijas, būdingas pirminių veiksmoždzių pagrindinių formų paradigmoms, išryškėja toks kiekybinės kaitos susidarymo vaizdas:

- paveldėtoji apofonija → kokybinė, mišrioji ir kiekybinė kaita, pvz., *kiñš-ti, kiñšo:keñša, kėlti, kėlia:kėlė, pilti, pila:pylė*,
 vėlyvoji apofonija → kiekybinė kaita, pvz., *kilti, kilo:kyla*,
 neoapofonija → fonologinė kaita, pvz., *dėgti:dėga, dėgė*.

МЕТАФОНИЯ, АПОФОНИЯ И НЕОАПОФОНИЯ

Резюме

С исторической точки зрения в аблаутной системе современного литовского языка можно выделить следующие типы неживых (фонетической позицией не обусловленных) вокалических чередований в корне:

1) метафонию, т. е. чередования типа *a:e, ei:ai, eR:aR*, отражающие и.-е. качественное чередование **ǣ* : **ǫ*, напр., *nešti : našta, kešti : kaita, bešti : barstyti*;

2) апофонию, т. е. чередования, отражающие и.-е. чередование основной ступени со слабой или продленной, типа *ai, ei, ie : i, au : u, aR, eR : iR (uR); a] : o (< *ā), e : é (< *ē), i : y, u : ū*, напр., *kešti : kisti, glaūsti : glūsti, (už)maršūs, -i : (už)miřšti, gerklė : gurklės, vāgia : vōgė, drėbia : drėbė, iria : yrė, dūmia : dūmė*.

На основе анализа глагольных парадигм, в становлении которых определенную роль сыграло количественное чередование гласных, в статье исследуется взаимосвязь между неживыми (фонетической позицией не обусловленными) и живыми (в определенной степени от фонетической позиции зависящими) чередованиями.

Следуя принципу относительной хронологии, автор предполагает, что унаследованное количественное чередование гласных, игравшее важную роль в становлении парадигм первичных глаголов, относящихся к различным структурным типам, явилось тем самым очагом, в котором сложились собственно литовские количественные чередования, и продолжает являться таким, так как некоторые фонологизированные живые позиционные чередования явно примыкают к современной аблаутной системе литовского языка. Процесс сложения современных чередований (по модели количественного чередования, апофонии) в общих чертах можно представить следующим образом:

- унаследованная апофония → качественные, смешанные и собственно количественные чередования, напр., *kilti : kėlti, liñkti : leñkti, drėbti : drėbia : drėbė, kėlti : kėlia : kėlė, pinti : pina : pynė*;
 поздняя апофония → количественные чередования, напр., *kilti : kyla : kilo, glūsti : glūšta : glūšo*;
 неоапофония → фонологические чередования кратких и удлинённых *e, a*, напр., *dėgti : dėga : dėgė, plàkti : plāka : plākė*.